

SUVREMENO KRETANJE STANOVNIŠTVA U SREDOZEMNIM ZEMLJAMA

Mladen Ante FRIGANOVIĆ, Ksenija BAŠIĆ

Dva proćelja Mediterana

Demografski razvoj mediteranskog ozemlja školski je primjer suprotnih tendencija u razvijenim europskim i nerazvijenim afroazijskim zemljama.

Stanovništvo euromediteranskih regija još je prošlostoljetnom industrijalizacijom potaknuto na iseljavanje prema novim razvojnim žarištima zapadne Europe i Angloamerike. Smanjenjem smrtnosti (posebice dojenčadi) uslijed poboljšanja zdravstvenih i općih životnih uvjeta kompenziran je manjak nastao iseljavanjem, te se visoka razina nataliteta zadržala sve do prvih desetljeća 20. stoljeća. Prekretnica nastaje s prvim svjetskim ratom kada počinje postupno, a nakon drugog svjetskog rata sve jače usporavanje rasta stanovništva, osobito u tradicionalno visokonatalitetnim područjima poput Andaluzije, Sicilije i cijele južne Italije. Mediteranska Francuska pak, unatoč doseljavanju iz susjednih zemalja, u međuvremenu dosiže čak »nulti rast«, da bi šezdesetih godina, zahvaljujući investicijama u turizam i urbanom razvoju, obnovila pozitivni saldo općeg kretanja stanovništva.

Premda je iseljavanje u svemu tome odigralo bitnu ulogu, ključni činitelj usporavanja populacijskog rasta u drugoj polovici 20. stoljeća je nagli pad fertiliteta. U glavnini euromediteranskih zemalja bruto-stopa fertiliteta (tj. prosječni broj djece koji rodi svaka žena) već je daleko ispod razine koja osigurava jednostavnu obnovu naraštaja (a to je 2,15): u Italiji 1,3, Španjolskoj 1,5, Francuskoj u cjelini

1,8, s tim da njezino mediteransko priobalje zaostaje za nacionalnim prosjekom. Doseljavanje motivirano privlačnošću klime te efekti sve duljeg prosječnog trajanja života održavaju za sada stacionarno obilježje stanovništva, no probleme koji proizlaze iz njegove visoke ostarjelosti može riješiti samo jače doseljavanje mladih ljudi.

A na drugoj strani - demografska »eksplozija«: od oko 32 milijuna prije 2. svjetskog rata pućanstvo samo afričkog dijela Sredozemlja naraslo je na preko 130 milijuna početkom tekućeg desetljeća. Aktualne stope fertiliteta, premda više nisu među najvišima u svijetu (Alžir 5, Maroko 4,2, Tunis 3,6, Egipat također već ispod 4 itd.), ne obećavaju skoro zaustavljanje rasta, već naprotiv, uz poboljšane zdravstvene uvjete osiguravaju udvostrućenje stanovništva u samo jednoj generaciji. Takvu populacijsku ekspanziju nemoguće je pratiti odgovarajućim gospodarskim razvojem, a posljedice su poznate i zastrašujuće: ruralni egzodus, paraurbanizacija, stihijska industrijalizacija, degradacija okoliša, opće siromaštvo. Problemi su najizraženiji u velikim gradovima, među kojima se posebno ističe Kairo s više od 11 milijuna stanovnika. Magreb je tu nešto bolje prošao: Alžir ima »tek« nešto više od 2 milijuna stanovnika (1936.: 252 tisuće), Casablanca je prešla 2,5 milijuna (1936.: 258 tisuća), Rabat milijun (1936.: 100 tisuća), kao i Tunis (1936.: 200 tisuća). Populacijski pritisak prijete prelijevanjem preko državnih granica, no danas više nema »obećane zemlje« koja bi bila spremna prihvatiti tuđe viškove. Rješenje je

očito u racionalnoj reprodukciji stanovništva, koju otežavaju još uvijek duboko ukorijenjene dogme.

Europsko Sredozemlje

Španjolsku u međupopisnom razdoblju od 1981. do 1991. godine obilježavaju sve veći kontrasti populacijske dinamike pojedinih regija, čija su dominantna odrednica unutrašnje migracije. Razlika između prosječne stope rođenih i umrlih svedena je na minimum, s jasnom distinkcijom na sjeverni dio zemlje, gdje već prevladavaju negativne stope, i južni, gdje je priraštaj još uvijek pozitivan, ali se ubrzano smanjuje. Koncentracijom stanovništva (tj. povećanjem stopa rasta) ističu se Madrid te mediteranski pojas između Alicantea (Costa Blanca) i Gerone (Costa Brava), prvenstveno zahvaljujući pozitivnom migracijskom saldu, a tradicionalno emigracijskim područjima unutrašnje Španjolske osamdesetih se godina zbog krize klasične industrije pridružuju i baskijske provincije. No, polarizacija se odvija i na nižim prostornim razinama, tako da provincijska središta bilježe znatan rast i dok njihova okolna područja ili čak provincije u cjelini gube stanovništvo. Suprotne tendencije uočavaju se samo u većim metropolitanskim područjima (Madrid, Barcelona) i krajevima sa snažno razvijenim turizmom (Malaga).

Francuski mediteranski lûk među najgušće je naseljenim područjima te zemlje, s prosječnim godišnjim stopama rasta stanovništva dvostruko većima od nacionalnog prosjeka. No dok populacijski rast Francuske u cjelini, po godišnjoj stopi od oko 0,5%, proizlazi prije svega iz prirodnog priraštaja, stanovništvo njezinih mediteranskih krajeva uvećava se prvenstveno doseljavanjem. Većina je doseljenika iz sjevernih dijelova zemlje, dok

je razmjena stanovništva među južnim pokrajinama slaba. Doseljavanje se, ipak, pozitivno odražava i na prirodno kretanje stanovništva: 3/4 doseljenih u Provansu, na primjer, u međupopisnom razdoblju od 1982. do 1990. bilo je mlađe od 45 godina, što je dovelo do poboljšanja bilance rođenih i umrlih te povećanja udjela najmlađih dobnih skupina, unatoč starenju populacije u cjelini. Suprotan učinak doseljavanje pokazuje jedino u području oko Nice gdje, uz visoku ostarjelost stanovništva in situ, veliki udio starijih osoba među doseljenima uzrokuje sve veći višak umrlih nad rođenima. Dok je pozitivni migracijski saldo mediteranskog dijela Francuske prema ostatku zemlje postojan, unutar regije sve su zamjetnije tendencije preraszmještaja stanovništva. Kao prvo, područje istočno od ušća Rhone gubi nacionalni primat u ukupnom rastu stanovništva u korist rjede naseljenog zapadnog dijela. Nadalje, metropolitanizacijom Marseillea težište populacijske dinamike pomiče se od obale prema unutrašnjem pojasu, a sličan je učinak i decentralizacije gradova duž Azurne obale. Naposljetku, kontinentalizacija naseljenosti dovodi i do funkcionalnih promjena u prostoru, pokazujući da je na ovom dijelu Mediterana proces litoralizacije dosegao točku zasićenja.

Italija je u posljednjem međupopisnom razdoblju ušla u fazu nultoga rasta stanovništva, s karakterističnom niskom plodnošću i ubrzanim starenjem. Usporavanje populacijskog rasta zahvatilo je sve dijelove zemlje, te je ukupni porast od 0,7% između 1981. i 1991. godine rezultanta depopulacije većine provincija sjevernog dijela, stagnacije središnjih i sve polaganijeg rasta stanovništva južnih provincija. Glavni činitelj takvoga kretanja je smanjenje fertiliteta, koji je ispod razine obnove naraštaja u sjevernom i središnjem dijelu zemlje pao još 1975., odnosno 1976. godine, a na jugu 1983. Stope nataliteta stoga na sjeveru sve više

zaostaju za stopama mortaliteta, a opadajući prirodni priraštaj juga tom je manjku sve slabija protuteža, te je početkom devedesetih godina nacionalni priraštaj sveden na nulu. Prosječni se indeks starosti između dvaju popisa gotovo udvostručio pa na svakih 100 mladih Talijana dolazi 82 starih, a već u deset regija sjevera staraca je više nego djece. Ubrzavanju demografske regresije sjevera pridonijelo je slabljenje tradicionalne migracijske struje s juga zbog sve ograničenijih mogućnosti zapošljavanja u najvećim radnim centrima. Unutar regionalne migracije su istodobno sve intenzivnije, ali umjesto donedavnih doseljavanja sa sela i iz manjih gradova u velike jačaju preseljavanja u suprotnom smjeru, najizraženija u metropolitanskim područjima.

Albanija, kao otok u moru, svojim demografskim obilježjima bitno odudara od euromediterranskog i europskog okruženja uopće. Višedesetljetnom zatvorenosti prema inozemstvu usporediva je s mnogim zemljama bivšeg komunističkog bloka, ali je jedinstvena po visokom fertilitetu i svim njegovim implikacijama. Od 1950. do 1990. godine njezino je stanovništvo naraslo s 1,215.000 na 3,255.000, tj. više od dva i pol puta, a zajedno s onima na Kosovu i u Makedoniji Albanaca je danas preko 5 milijuna. Premda u opadanju, prirodni priraštaj još je uvijek visokih 20-ak ‰, s nesmanjenim razlikama među pojedinim dijelovima zemlje: dok na jugu svi okruzi imaju stope ispod nacionalnog prosjeka, na planinskom sjeveroistoku one dosežu i 29‰. Razlika proizlazi iz velikog raspona natalitetnih stopa, dok je opća stopa mortaliteta u novije vrijeme ujednačena i zbog izrazite mladosti stanovništva malogdje prelazi 6‰. Ipak, zaostajanje sjeveroističnog planinskog područja još se očituje u natprosječnoj, iako opadajućoj smrtnosti dojenčadi (prosjeak zemlje 1990.: 28,3‰). Unatoč visokom prirodnom priraštaju Albanija nakon političkog prevrata

1990. bilježi ukupni pad stanovništva. Otvaranjem granica započeo je masovni egzodus, koji se procjenjuje na 350 tisuća ljudi do 1994. godine, što je desetina ukupnog pučanstva, od kojih je većina završila u Grčkoj. Istodobno dolazi i do velikog unutrašnjeg preraspještanja stanovništva, prije svega jačanja ruralnog egzodusa i litoralizacije, ali i preseljavanja ruralnog stanovništva sa sjevera u emigracijom jače pogodena južna područja. Stupanj urbanizacije od 36,1% 1990. godine bio je najniži u Europi, a razmjere paraurbanizacije koja se tada razmahala teško je procijeniti.

Grčka je u posljednjem međupopisnom razdoblju stabilizirala svoj demografski rast, približivši se ritmu zapadnog svijeta. Ukupni porast od 5,3% od 1981. do 1991. godine prepolovljen je u odnosu na prethodno desetljeće, zahvaljujući prije svega naglom padu fertiliteta, a mnogo manje i smanjenom intenzitetu doseljavanja, ili boljereći vraćanja »gastarbajtera« u domovinu, na koje otpada skoro polovina ukupnog rasta. Bruto-stopa fertiliteta pala je u samo deset godina s 2 na 1,3, tako da je početkom devedesetih prirodni priraštaj gotovo sveden na nulu. Razlike u fertilitetu među pojedinim dijelovima zemlje zanemarive su, a stope nataliteta i mortaliteta određene su prvenstveno biološkom strukturom stanovništva, na čije pak oblikovanje presudno utječu smjer i intenzitet migracijskih kretanja. Tako negativnu bilancu rođenih i umrlih bilježe južni Peloponez, Jonski i istočni Egejski otoci, najviše pogođeni dugotrajnom emigracijom, no obrat migracijskih tijekova u novije vrijeme nagovještava i poboljšanje prirodnog kretanja. Povratnički val pridonio je, štoviše, uravnoteženju ukupnog kretanja stanovništva među pojedinim dijelovima zemlje, tako da je prednost egejske fasade od Atike do Halkidike pred perifernim regijama sve manja. Najslabiju

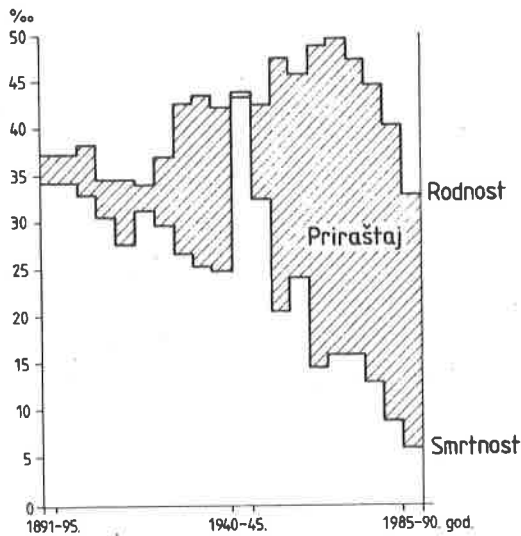
populacijsku dinamiku ima unutrašnji pojas između jonske i egejske fasade, a jedina regija koja gubi stanovništvo je Tracija. Stanovništvo gubi i Atena, ali ne emigracijom već suburbanizacijom, a nositelji ionako usporenog urbanog rasta zemlje postali su mali i srednji gradovi. Predočena demografska slika Grčke neće, međutim, ostati neizmijenjena nakon snažnog priljeva stranaca početkom devedesetih godina, posebice Albanaca, čiji je broj 1993. procijenjen na tristotinjak tisuća, ali i ljudi iz Istočne Europe, s Kavkaza i Bliskog istoka.

Azijsko Sredozemlje

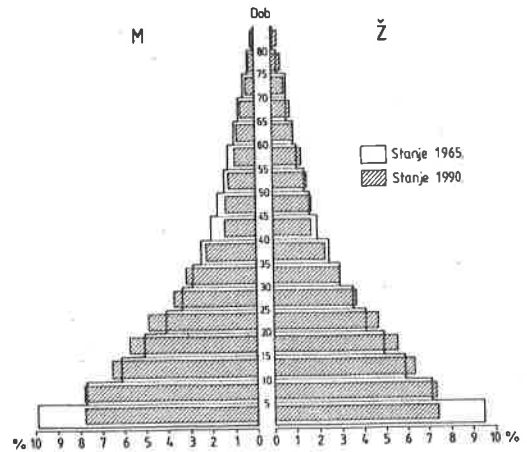
Turska sa svojih 56,5 milijuna stanovnika popisanih 1990. godine i prosječnom godišnjom stopom rasta višom od 2% nije samo demografska velesila Mediterana i Bliskog istoka, nego i ključni geopolitički faktor u regiji. Premda popularizacija mjera planiranja obitelji počinje donositi rezultate, pa je tako prosječan broj od 6,8 djece po ženi još 1976. godine do 1991. smanjen na 3,7, tj. gotovo prepolovljen, zbog izrazite mladosti stanovništva stopa nataliteta smanjuje se neusporedivo sporije, a apsolutni broj rođenih nastavit će rasti barem do kraja stoljeća. Kako ni mogućnosti snižavanja mortaliteta, posebice dojenčadi i male djece, nisu još iscrpljene, to će dodatno usporiti pad prirodnog priraštaja, pa ne čudi što se prognoze za 2025. godinu kreću od »optimističnih« 91 milijun do katastrofičnih 115 milijuna stanovnika. Nesrazmjer populacijskog i gospodarskog rasta povećava emigracijski potencijal Turske, no sve restriktivnija imigracijska politika zapadno-europskih zemalja (gdje je završilo 95% od 2,857.697 do 1991. registriranih emigranata) ne daje novim naraštajima mnogo nade za bijeg od nezaposlenosti i siromaštva. Jačaju zato unutrašnje migracije, ali ne više ruralni egzodus

(stupanj urbanizacije dosegao je 60‰), već međugradska i međuregionalna preseljavanja: iz središnje i istočne Anatolije te crnomorskog primorja prema propulzivnijim obalama Mramornog, Egejskog i Sredozemnog mora. Imigracijska područja bilježe tako i dvostruko veće stope populacijskog rasta od nacionalnog prosjeka, a najprivlačniji su još uvijek veliki gradovi - prije svih Istanbul - unatoč sve izraženijoj degradaciji životnih uvjeta. U emigracijskim pak područjima prirodni priraštaj sve teže drži korak s mehaničkim odljevom stanovništva, pa su već cijela sjeveroistočna Anatolija i dijelovi crnomorskog primorja zahvaćeni depopulacijom, što dodatno opterećuje razvoj zemlje.

Sirija je do početka devedesetih godina bila među zemljama najbržeg populacijskog rasta u regiji (a i šire). Od oko 3,5 milijuna 1947. godine njezino je stanovništvo prosječnom godišnjom stopom geometrijskog rasta od 3% do 1994. naraslo na 13,8 milijuna, udvostručavajući se u prosjeku svakih 23,5 godine. Populacijski se rast ubrzavao sukladno padu mortaliteta, dok se natalitet sve do sredine osamdesetih godina zadržao na visokoj razini od 44-50‰ unatoč urbanizaciji, sve boljem obrazovanju i većoj zaposlenosti žena. Tek je ekonomska kriza naglim porastom životnih troškova nametnula potrebu kontrole rađanja, te je bruto-stopa fertiliteta s dotadašnjih 8 djece po ženi do 1994. pala na 5,6, a stopa nataliteta na 36‰, označivši početak nove faze demografskog razvoja. Ipak, posljedice visokog fertiliteta dugo će se još odražavati u rastućim troškovima obrazovanja i teškoćama zapošljavanja novih naraštaja, uz sve ograničenije mogućnosti iseljavanja u bogate zemlje Zaljeva i zapadnog svijeta.

Sl. 1. Prirodno kretanje stanovništva Alžira

Sl. 2. Dobno-polna piramida alžirskog stanovništva 1965. i 1990.

Afričko Sredozemlje

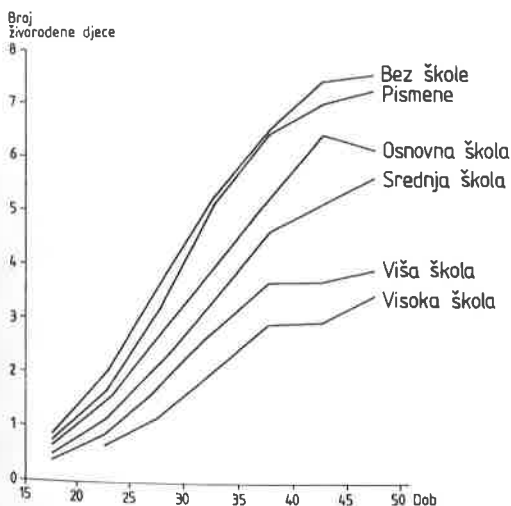
Egipat je, nakon desetljeća postojano visokoga priraštaja, sredinom osamdesetih godina napokon ušao u novu fazu demografskog razvoja, kad stopa nataliteta pada brže od već niskoga mortaliteta. Pojedine kategorije pučanstva, doduše, vrlo različito pridonose uočenom procesu, odražavajući tako suprotnosti suvremenog Egipta, no sve u svemu, stopa se prirodnog priraštaja u samo osam godina smanjila za trećinu: od 30,4‰ 1985. na 21,3‰ 1993. Tom se stopom, međutim, postojećih 60 milijuna stanovnika uvećava za daljnjih milijun i dvjestotinjak tisuća godišnje, pojačavajući pritisak na već prenaseljenih 45000 km² za novih 27 st/km². Širenje obradivih površina, privlačenje stranog kapitala, decentralizacija velikih gradova i premještanje ljudi i gospodarskih aktivnosti izvan uskog pojasa uz Nil, unatoč zapaženim postignućima, nedovoljna su protuteža takvom populacijskom rastu i sve većim socijalnim

očekivanjima novih naraštaja. Suzbijanje religijskih dogmi i širenje svijesti o nužnosti racionalne reprodukcije u sve socijalne slojeve jedini su stoga izlaz iz prostorne ograničenosti Egipta i siromaštva glavnine njegova stanovništva.

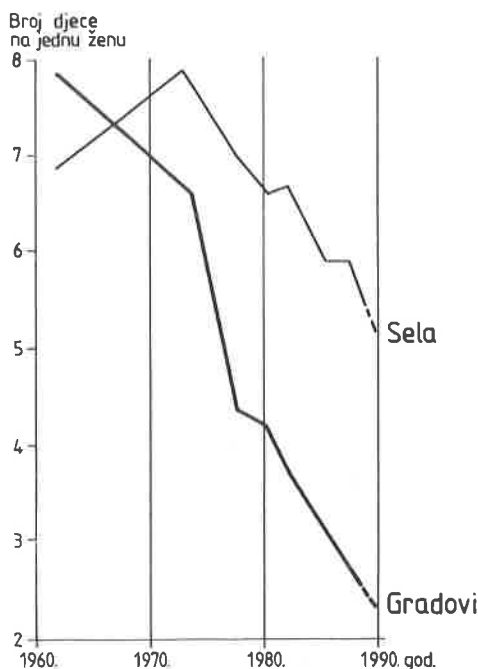
Alžir je u posljednja četiri desetljeća utrostručio svoje stanovništvo (od 9 milijuna 1960. na današnjih skoro 28 milijuna), uvrstivši se među populacijski najdinamičnije zemlje svijeta. Takav eksplozivni rast stanovništva rezultat je divergentnog kretanja mortaliteta i nataliteta od početka stoljeća pa sve do sedamdesetih godina. Francuski interesi u Alžiru pogodovali su ranom transferu medicinskih dostignuća te se opća stopa mortaliteta kontinuirano smanjuje (osim za vrijeme II. svjetskog rata), da bi uz pomoć međunarodnih organizacija u snižavanju smrtnosti dojenčadi dosegla današnjih 5‰. Za to su vrijeme činitelji visokoga fertiliteta

(religijski, kulturni, ekonomski, čak i politički) dugo ostali nepromijenjeni, što uz poboljšanje zdravstvenih uvjeta rezultira rastom stope nataliteta sve do 50‰ potkraj šezdesetih godina. Pad fertiliteta koji je potom uslijedio, od tadašnjih 7 na današnjih 5 djece po ženi, objašnjava se porastom standarda, sve raširenijim školovanjem ženske djece, te padom nupcijaliteta (stope bračnosti) zbog teške stambene krize u gradovima. Tek je osamdesetih godina i službena politika počela poticati planiranje obitelji (uz žestoko protivljenje ideologa islamskog fundamentalizma), a njezin će (ne)uspjeh biti presudan za daljnje kretanje stanovništva. Bez radikalnog smanjenja fertiliteta, naime, daljnji pad nataliteta (koji se s aktualnih 32‰ tek spustio ispod razine s početka stoljeća) u uvjetima izrazite mladosti i niske smrtnosti stanovništva praktički je nemoguć. Stanovništvo bi se u tom slučaju udvostručilo za samo 26 godina, nepodnošljivo opteretivši već zasićeni okoliš i krizom oslabljeno gospodarstvo.

Maroko će na kraju ovoga stoljeća imati šest puta više stanovnika (oko 30 milijuna) nego na njegovu početku. Tempo rasta ubrzavao se do početka sedamdesetih godina s padom mortaliteta, da bi s redukcijom fertiliteta u posljednjoj četvrtini stoljeća došlo do laganog usporavanja. Premda je Maroko nepovratno zašao u drugu fazu demografske tranzicije, velike prostorno-socijalne razlike opterećuju njegov demografski razvoj. Tako je opća stopa mortaliteta (prosječno 7‰) u ruralnim područjima dvostruko veća nego u urbanima (9,4‰ prema 4,7‰), a očekivano trajanje života (u prosjeku 65 godina) zamjetno kraće (62 naspram 69,7 godina), u čemu je presudna uloga smrtnosti dojenčadi i male djece. I prosječna razina fertiliteta od 4,2 djece po ženi skriva ogromne razlike: 2,6 u gradu prema 5,5 na selu, gdje je ključni čimbenik diferencijacije stupanj obrazovanja žena.

Sl. 3. Stope fertiliteta prema naobrazbi alžirskih žena

Sl. 4. Skupni pokazatelj fertiliteta u naseljima Alžira 1960.-1990.

Urbanizirana područja atlantskog primorja, Srednjeg Atlasa i sjeveroistočnog dijela zemlje tako su za čitav korak dalje u demografskoj tranziciji od pretežno ruralnog planinskog i pustinskog pojasa od Rifa do Antiatlasa. Viša razina općeg i obiteljskog standarda te poboljšanje položaja žene u društvu nužni su preduvjeti za promjenu demografskog ponašanja i u tim dijelovima zemlje.

Literatura

Skupina autora (1995.): Dynamiques actuelles de la population dans le pays méditerranéens. Méditerranée 81, Publiée avec le concours de l'Université de Provence et du CAGETREM (134 str.)